

ОТЧУЖДЕНИЕТО ПРЕД НОВИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Предварителна формулировка на проблема

Проблемът за отчуждението в нашето съвремие придобива особена важност. В България обаче той не е на почит. Икономисти, философи, социолози, политическата класа не го поставят на дневен ред в своите изследвания. Ако го разглеждат, това значи да се разкрие взаимната връзка – отчуждение – експлоатация; отчуждение – частна собственост; отчуждение – трудова теория за стойността; отчуждение – обмен и пр. Присъщи ли са те на „новата демокрация“, или са фикция от старото минало.

В повседневното съзнание, главно по идеологически съображения, се натрапва мисълта: капиталът и наемният труд са партньори, намират се в хармония, взаимно си оказват услуги, с една дума, всеки е в прегръдката на другия. Това обаче не е нето ново, стари, увехтели неща се изкарват от архива на **икономическата мисъл**¹ и се представят за съвременни.

Оттук и извода: отчуждение няма, експлоатация – също. Да видим това, дали е така. Преди да поясним, нека посочим.

Целта на разработката в теоретико-методологически план да разгледа отчуждението в контекста на формиращото се ново общество, да разкрие неговата същност и форми на проявление, да подложи на анализ индикациите на отчуждението и проявите му в условията на новата икономика.

Отчуждението и неговите исторически аспекти

Теорията за отчуждение се появи в зората на неразвятия капитализъм². Като система то обаче все още не е избистрено. Първ, който го оформи е Хегел. Във „Феноменология на духа“ той създава една стройна система на отчуждението“. Той създава една стройна система за отчуждението. Отчуждението се разглежда диалектически: развиващия се дух преминава през няколко степени, всяка от които отчуждава себе си и прераства в друга. Аб-

---

¹ Политическая мисъл: степени познания. Ж. Б. Сеїл: Трактат по политической економии; Фр. Бастиа. Экономические софизмы.

² Принос за неговото разработване имат: Ж. Ж. Русо, П. Холбах, Д. Дидро, А. Смит, Хегел, Фейербах. Карл Маркс. В по-ново време. – Ж. П. Сартр, К. Яспрес, Е. Фром, И. С. Нарский, Г. Лукач. „Виж по този въпрос Хегел, Г. Энциклопедия философских наук. Москва., Мысль, 1997, с. 218.

солютният дух по пътя на своето самодвижение и отчуждение създава природата и човека, определя себе си в материалната действителност, т.е. придобива недуховна форма, която по-късно чрез човешкия дух се определя в собствената си дейност. Духът се отдалечава от себе си, въплътен обаче в природата и човека, той отново се връща към себе си и към своята духовна същност. И това е така: природата преминава през ред стадии, от неорганична към органична форма на движеща се материя и накрая социална, стига до човека и поражда съзнание. Или казано накратко, духовното преминава в материално, а то от своя страна отново преминава в духовно. Това е един дълъг и сложен процес.

„Духът независимо от собственото си битие, в същото време се оказва, че не е у себе си, а у някой друг и неговото единство в себесъщия дух, действащ в друг, все още не става единство за него.“

Същността преминава от една форма в друга, във формообразуваща се същност, трансформация на същността в цяла разклонена мрежа (йерархия в същностите: първична, вторична, производна). Всяка степен диалектически се съдържа в следващата, познанието от една степен преминава в друга. Преходът представлява отчуждение и в същото време съхраняване на най-дълбоката същност и нейното модифициране в следващите степени.

Маркс високо ценеше хегеловото наследство за отчуждението. Той обаче го освободи от неговата религиозна обвивка. Отчуждението не е свързано с някакви мистични външни сили, а плод на социално-икономическите условия на живот. Разделението на труда, стоквата форма на продукта, нейната отчужденост посредством парите, частната собственост и други са едни от причините за възникването на отчуждението. Маркс в своите „Икономическо-философски ръкописи“ от 1844 г. не само разкри същността на отчуждението, но посочи и неговите форми: икономическо, политическо, социално, религиозно отчуждение, а също и предпоставките за неговото изменение. Отчуждението се извежда като се спазва следната историко-логическа последователност: разделение на труда; частна собственост; двояк характер на труда в стойността на стоката; стоково-парични отношения, които при развития капитализъм стават всеобща определеност на икономическата система; принадлежна стойност и отчуждение.

Разделението на труда най-общо представлява специализация и обособяване на производителите в извършването на един или друг вид дейност: замеделието, търговията се отделиха от промишлеността в самостоятелни сфери на дейност, умствения труд от физическия, с което започва и истинското отчуждение.

Стоквата форма на продукта също подхранва отчуждението. Превръщането ѝ във всеобща при развития капитализъм още повече задълбочава това отчуждение. Обменът на стоки срещу пари е отчуждение на потребителна

стойност. Стоките, парите, всеобщата формула на капитала, придобиват сила, която стои над всички останали, така наречен стокков и паричен фетишизъм. На пръв поглед парите външно изглеждат едно, но опосредствено от притежателите – съвсем друго. Тяхното натрупване и съсредоточаване в едни поражда власт и отчуждение, отношение на наемен труд и капитал.

Отчуждението е стъпка, логическа предпоставка за разкриване същността на експлоатация. Работникът работи за друг. Той не се разпорежда с труда и продукта, а собственикът на средствата за производство. Фактът, че работи за друг, означава, че трудовата дейност се отчуждава от трудовия човек. Извършва се дейност, противоположна на човешките желания и удоволствия, предметите преминават в друг, стават чужда сила, която има власт над работника.

„Отчуждеността на труда за работника се проявява в това, че трудът не е негова собственост, а на друг, че не му принадлежи, че в труда той не принадлежи на самия себе си, а на някой друг.³“ И още по този повод: „Трудът произвежда чудесни неща за богатите, но произвежда оголяване за работника. Строи палати, но и коптори за работника. Създава красота, но и осакатява работника. Замества ръчния труд с машини, но и отхвърля част от работниците назад към варварския труд, а останалата част превръща в машина. Той произвежда ум, но произвежда и тъпоумие, кретенизъм за работника“⁴.

Новият облик на обществото и отчуждението

Вероятно ще се възрази по тази формулировка. Претекстът – не се ли нарушава логиката на изложението? Но как може да се наруши, когато обществото е детерминатор на отчуждението. Вън от него анализът е невъзможен. В този смисъл значимостта на формулировката е оправдана.

Как стоят нещата у нас? Дали казаното дотук важи за страната. Вероятно ще се възрази, че то се отнася за миналото. Логиката е такава: тогава капитализмът е бил див, сега очовечен и културен, следователно теорията за отчуждение отпада за нашето съвремие; икономическата теория не бива да се занимава с тези неща, тъй като нейният предмет е: ограниченост на ресурсите и безграничност на потребностите, това което се разглежда излиза извън нейния обсег.

Тези разсъждения не могат да бъдат приети по следните съображения: п ъ р в о, предметът на икономическата наука не съвпада с този на икономикса, първият по-широк, вторият – по-ограничен; в т о р о, икономическата

---

³ Маркс, К., Енгелс. Фр. Соч. Т. 42, с. 84.

⁴ Пак там, с. 85.

наука трябва да има социална насоченост, а не да бъде сведена в рамките на теорията на избора; т р е т о, политиката не е откъсната от икономиката, последната определя първата. Разбира се, това не следва да се абсолютизира, политиката има своя автономност, въпреки че се определи от икономиката, тя не е нейно огледално отражение.

Отчуждението и неговите прояви

1. У нас се установи див варварски капитализъм, присъщ на минали столетия; мафиотският капитал взема връх; частната собственост се превърна във всеобща определеност на системата; неолибералният модел вкара страната в задънена улица; структурните промени в икономиката облагодетелстват едни, а други се лишават от тях; приватизацията се извършва по един безогледен и безскрупулен начин; моделът на преход към пазарна икономика се оказва грешен; пряко копира чуждите образци, без да се съобразява с нашата специфика.

Всичко това задълбочи противоречията в страната, теорията за отчуждение се оказва, че не само не е остаряла, но на фона на българската действителност тя намира пряко потвърждение.

Това, че частната собственост стана доминираща структура в икономическата система, означава засилване и задълбочаване на отчуждението, самото то е рожба на частната собственост. Отчуждението поражда частна собственост, но и самата частна собственост – отчуждение.

2. У нас се засили социалното разслоение, появиха се много бедни и значително богати. Пропастта между тях се увеличи. Отчуждението прераства в самоотчуждение на човека. То не само разруши човека, но го обезличи и като личност, човек загубва своята „родова същност“, превръща се в животно (скот) с ниски животински страсти – оскотяване и озверяване на човека – деградация на човешката личност. Примерите в това отношение са потресаващи, пресата ги изнесе на бял свят: петричките шивачки заключвани работят по 18–20 часа, без да им се дава възможност да прибегват до физиологически нужди. Не по-добро е положението на работещите в Тервел, „Шише джам“ – Търговище.

Отчуждението е отчуждение на самата човешка същност, или както се казва, човек се превръща от човек в животно и звяр. Осиротелият и обезличен човек се връща в лоното на животинското: ниско потребление, невъзможност биологически да оцелее, притъпени потребности, сведени до чисто животинско равнище. Дори животното има по-голям простор – свобода, въздух, светлина, с една дума, настъпва т.нар. дехуманизация на човешкия живот, част от населението е подложено на геноцид.

3. Трудът се изразходва против волята и желанието на човека, за да не умре от глад той е съгласен на каквато и да е работа. Човек не може да разкрие своята същност, не сменя своята едностранчивост и не прераства в нещо по-богато, духовно деградира, връща се към предишното състояние, няма развитие, има упадък. Човек се отчуждава не само от себе си, но и от другите хора, настъпва обезверяване, психически разстройства, самоубийства и пр.

4. Много дейци на духовната сфера се простиха със своя творчески труд, станаха амбулантни търговци и всякакви други, но не и такива, за което имат призвание. Мярата за оценка за духовната сфера се извършва не от гледище на обществената полезност на нейните резултати, а от гледище на икономическата изгода – парата. Затова има много чалга, шоумени, конкурс за красиви и грозни жени. Свободното време на хората се превръща в капитал на тези, които го използват да трупат печалби.

5. Ако искаме див капитализъм, утвърждаването на частната собственост в нейния архаичен вид от миналото столетие е необходимост. И обратно, ако желаем цивилизован път на развитие, утвърждаването на смесената икономика трябва да бъде на дневен ред. Ние трябва да се ориентираме към такава икономическа система, която дава възможност всички форми да се съревновават и развиват. Частната собственост, следователно и капиталът, могат да се поставят в служба на социалния прогрес.

6. Силата на капитала се определя от силата на парите, превръщането им във всеобща основа на обществото задълбочава неравенството между бедни и богати. Старите привилегии се заменят с тези на парите. Неравенството между бедни и богати се превръща в „Равенство пред закона“, равенство в условията на неравенство.

Капиталът е сляп и глух към социалните потребности. Ако той, както подчертава А. Солженицин, не се поставя под обществен надзор, от него ще израснат хора – зверове, хора на борсата, които няма да искат да знаят за някакви задръжки в желанията и кръвожадността си. Защо тогава се ориентираме към общество, което е атрофирало морално? Нима това е целта на прехода?

7. Ние избрахме погрешен модел на прехода, не потърсихме алтернативни пътища. Обществото, както и преди, се вкарва в определени схеми и шаблони на развитие. А това противоречи на неговата обективна логика. Социално-икономическата необходимост се реализира не по един и същ начин, а в многообразни форми. Нашите цели трябва да бъдат адекватни на тях, да достигат по-голям ефект и желан резултат, тогава и отчуждението ще бъде по-притъпено. Действията ни обаче в много случаи са произволни. Не се основават на познанието на тази необходимост, а на принципа – „проба-грешка“. Грешката може би е плод на разбирането за еднолинейността на

движението, резултат от липсата на яснота за прехода. Познанието трябва да установи друг род движение, да промени неговите аналогични параметри, съобразно волята на познаващия субект. Преходът би трябвало да бъде по-лек, по-плавен и социално приемлив.

Ние нямаме яснота в целите на прехода, вследствие на което хаосът в икономиката е голям, а неуправляемостта на процесите е значителна. Държавността се разрушава.

Влакът на историята не бива да отива само до либерална демокрация, с която според Фукуяма завършва и самата история. На сложните системи са присъщи алтернативни пътища. На тях са свойствени лавинообразни и нелинейни процеси. Социалното познание трябва да ги открие и препоръча на политиките, а те от своя страна да се съобразят с тях. По този начин отчуждението ще бъде поставено в разумни граници

8. Икономическото отчуждение породи социално-политическо, религиозно и всякакво друго отчуждение. Политиката е вторична структура на обществото, икономиката – първична. Отчуждението при последната рефлектира върху другите форми на отчуждение. Хората са отчуждени от политиката., тъй като тя не им носи нищо добро. Според теорията за „Обществения избор“ политиките мислят повече за себе си, отколкото за народа. С политически средства (закони, лобита и пр.) реализират икономическа рента, доход. Хората са отчуждени не само от политиката, но и от самите себе си. Те като че ли се примириха със съдбата си, изчезнаха непосредствените човешки отношения, превърнаха се в парични, общуването се предопределя от парата и икономическата изгода. Индивидуалистичното общество, основано на стоковата размяна обезличи човешките отношения, сведе ги до чисти имуществени отношения. Дори любовните отношения станаха предмет на материална спекулация, парата отчужди хората, тя отне святите им чувства.

9. Всяко едно правителство, независимо от своя цвят, действа така, както повеляват законите на системата. Иначе то не може да просъществува. И все пак в рамките на нея, то има определен коридор на свобода да ограничи отчуждението, да ратува, да се приемат закони, които гарантират една по-голяма социална справедливост. Но и тук не бива да бъдем оптимистични. Социалните закони се определят от типа на системата. Затова по отношение на отчуждението от правителствата не може да се очаква кой знае какво.

10. Въпреки че религията получи широка подкрепа от държавата и обществото, религиозното отчуждение не бе премахнато, напротив, в някои случаи се задълбочава. Религията дължи съществуването си на много причини: социални, гносеологически, класови и пр., които са извън обсега на нашето изложение. Нужно е да подчертаем: човек, обграден от суровата и жестока природа, все повече отправя поглед към външни сили, в същото време, по паднал в бездната на социално-икономическия гнет, той не е в състояние да

се освободи от заробващото състояние, отправя зов за помощ към Бога и като не го получи, той се отчуждава от Него.

У нас църквата, по едни или други причини, не се е произнесла по редица въпроси на нашето съвремие: глобализмът, войните, социалната диференциация на населението. Появиха се много секти, отдалечени от ценностите на Източното православие. А това засилва отчуждението. Светият синод е разделен. Появи се втори синод, преследват се комерчески, а не религиозни цели, а това отблъсква хората от църквата.

Индикации на отчуждението

Направеният дотук теоретичен анализ е предпоставка някои неща да се разгледат на емпирично равнище. Разбира се, не всичко може да се сведе към него. Това произтича от самата теория на познание, от нейната специфика. Теорията генерира идеи, хипотези, практиката ги приема или отхвърля, с което я обогатява и я предпазва от грешки. Тук обаче има едно своеобразие: не винаги теорията може да бъде количествено изразена, представяна във формули. Това важи и за теорията на отчуждение.

Индикациите на отчуждението са означенията, определителите чрез които то се проявява. В чист вид те не могат да се обхванат и количествено измерят, но косвено – да. И това е обяснимо: отчуждението зависи не само от икономически, но и от множество други фактори – социални, политически, религиозни, психологически, национален манталитет. Все пак да отбележим някои страни, които подхранват и обезсилват отчуждението. На първо място това е БВП (брутен вътрешен продукт). На пръв поглед той няма отношение към него, но ако вникнем по-дълбоко в нещата, ще видим че има.

Ако до 1989 г. ние бяхме 28-мо място в света по степен на икономическо развитие, сега сме на едно от последните места, една от най-бедните страни. Въпреки, че през последните години БВП нараства, той все още не е достигнал равнището на 1989 г.

БВП по компоненти на крайното потребление по цени на съответната година в милиони лева е бил, както следва: 2004 г. – 38 823 млн. лв.; 2005 – 42 797 млн. лв.; 2006 г. – 49 361 млн. лв.; 2007 г. – 56 420 млн. лв. Нарастването е близо два пъти спрямо 2004 г.

Индексът на физическия обем на БВП (предшестващата година = 100) е бил както следва: 2004 г. – 106,6; 2005 г. – 106,2; 2006 г. – 106,3; 2007 г. – 106,2⁵; Както се вижда, икономическият растеж през изтеклия период е 6%.

Това обаче не значи, че в страната цари благополучие и качествен икономически растеж. Икономическият растеж и икономическото развитие не са еднозначни понятия. Растеж може да има, но развитие – не. Развитието

---

⁵ Република България. Национален статистически институт. Статистически справочник 2008, с. 215, 216.

предполага подобро качествено използване на трудови и материални ресурси, обновяване на техниката на нова техническа основа, нови технологии, подобрен индекс на човешкото развитие. У нас растежът не се съпровожда с това. Той, както се каза, не всякога е израз на благополучие. В много случаи растежът е крив, нереален, има т.нар. капани (недостатъци) на пресмятане на БВП. Само с кафенета, барове, молове (верига от магазини) не може да се постигне ефективен растеж.⁶

Преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) не са насочени към строеж на нови предприятия и нови технологии, обновяване на капиталовата база, а към недвижима собственост. През 2002г. от 5031,8 млн. евро са се увеличили на 6982,1 млн. евро – 2004 г.; 9196,1 млн. евро – 2005 г., или нарастването в процент е 514,¹⁷.

Това е добре, но тук има един съществен фактор, който не се отчита, или пък съзнателно не се взема под внимание. ПЧИ обслужват интересите на чуждия капитал. В много случаи те противоречат на националните интереси, печалбата се изнася без всякакъв контрол, условията на труд не са от най-добрите, отношението към заетите не са партньорски, а се основават на господство и подчинение, експлоатацията е прекомерно голяма.

Ние нямаме правилно изградена политика към ПЧИ. Стремешът на държавата е всячески да увеличи техния приток, без да държи сметка за социално-икономическите последици: уродлив характер на икономиката, превръщането ѝ в колониален придатък на развитите страни, не център, а периферия в икономическата орбита.

Старата отраслова структура е разрушена, земеделието, туризмът, инфраструктурата, които някои политици смятат за приоритетни не могат да бъдат влекачи на икономиката и да ни превърнат в напреднала страна, заемаща достойно място в европейския съюз. Това се вижда и от следната таблица:

Индекси на физическия обем на реален БВП на човек: от населението (ЕС-25=100) ¹			
Страни	2004	2005	2006
Страни-кандидатки			
За членство в ЕС			
България			
Румъния	33	34	35
Турция	33	34	37
Хърватия	28	28	30
Други европейски страни – членки на ЕАСТ	47	48	50
Исландия			

Статистически справочник, 2008, с. 285.

⁶ През последните години в резултат на кризата БВП намалява.

⁷ Статистически годишник на РБългария, НСИ 2007 г.

Таблица 1

Норвегия	126	130	128
Швейцария	158	173	179
Балкански страни	130	129	130
Република Македония	26	27	27

Приведените цифри сочат, че индексът на физическия обем на реалния брутен вътрешен продукт от населението ($ЕС - 25 = 100$) е много по-нисък в сравнение с другите европейски страни. България изостава от тях и по степен на икономическо развитие и на жизнен стандарт е много по-назад.

У нас крайното потребление за периода 2000–2007г. нарасна от 23,291 млн. лв. на 48,200 млн. лв., или 207%. Неговия дял в БВП е съответно 88,5 и 85,3. Индивидуалното потребление съответно от 20 688 млн. лв. на 43 150 млн. лв., или 209%, спрямо структурата на компонентите на крайното използване на БВП, това е 76,4 за 2007г. и 79 – 2000 г.¹

Делът на разходите за храна спрямо общия разход на домакинствата е висок. Ако вземем този разход за база 100, то разходите за храна в процент през съответните години е както следва: 2004 г. – 39,3; 2005 г. – 38,6; 2006 г. – 37,6; 2007 г. – 42. А този на здравеопазването през посочените години е бил – 4,5 – 2004 г. и 4,7% – 2007 г.; но свободното време, културен отдих и образование – 35 и 36 .

Цифрите сочат, че делът на разходите за храна в общата структура на разходите в домакинството е много висок. Като че ли човек живее само биологически да оцелее. Общество, което изразходва повече средства за задоволяване на своите хранителни нужди е бедно общество. А къде остават другите потребности – социални, духовни и др? Отсъствието им не рефлектира ли върху духовната деградация на обществото?

Доходите, които получават българите са много по-ниски с тези на европейския съюз, а цените почти едни и същи. Много често статистиката сочи увеличаване на реалните доходи и на реалната работна заплата. Политиците правят превратни заключения – положението на българина се подобрява. Дали наистина това е така?⁸

Тук има едно погрешно разбиране: реалната работна заплата би следвало да се пресмята не просто като се съпостави индекса на потребителската кошница за два периода, като единия се вземе за база 100, а като се отчитат и ново възникналите потребности. Работната заплата изостава по отношение на тези потребности, с това тя реално намалява и хората реално обедняват.

⁸ Вътрешното потребление силно намаля по време на кризата в България, а то е предпоставка за излизане от рецесия

Нещо повече, тя не само не ги удовлетворява, но стари потребности, които преди са били удовлетворявани, днес изчезват от потребление. Въпреки това, статистиката отчита номинално и реално увеличаване на потреблението. Това се вижда от следната таблица:

Таблица 2

Номинално и реално потребление⁹

Година	Номинален потребителски разход на лице, в лв.	Потребителски разход на лице по цени от 2005 г., в лв.	Индекс на реалния потр. разход 1992=100	Темп на прираст на реалния потр. разход.
1992	9095	2261	100	
1993	14275	2054	90,81	-9,17
1994	22753	1671	73,85	-18,68
1995	33440	1515	66,96	-9,33
1996	60411	1235	54,66	-18,48
1997	512855	905	40,00	-26,71
1998	862167	1282	56,80	41,63
1999	969	1404	62,06	9,54
2000	1032	1353	59,93	-3,44
2001	1093	1337	59,10	-1,39
2002	1252	1447	63,98	8,27
2003	1359	1536	67,89	6,11
2004	1519	1613	71,52	5,35
2005	1672	1672	73,92	3,35
2006	1905	1789	79,08	6,98

Приведените числа в таблицата сочат, че реалното потребление до 1997г. намалява, а след това се увеличава. Тази постановка буди известно подозрение. Тя не кореспондира с потреблението на някои продукти в натурално изражение на глава от населението. Потреблението в стойностно парично изражение може да нарасне, но във физически обем (натура) да намалява. Приведената по-долу таблица потвърждава тази констатация.

⁹ По данни от бюджети на домакинства Р България. София, НСИ, 1992–2006. Данните са в деноминирани лв. по цени от 2005 г.

Таблица 3

Потребление на някои хранителни продукти на човек от населението в България¹⁰

Продукти	Години:							2007 в % към 1987
	1987	1990	1995	2000	2005	2006	2007	
1. Хляб и хлебни изделия, кг		170,2	155,5	134,8	121,2	116,6	111,5	
2. Месо и месни произведения, кг	73,3	54,5	38,2	33,5	37,6	40,6	42,2	42%
3. Рибa и рибни продукти, кг.	8,3	2,6	3,5	ц -,	4,2	4,3	4,3	52%
4. Мазнини, кг	23,1	17,0	14,2	13,4	15,3	15,7	15,3	66%
5. Мляко и млечни продукти, кг	196,0	136,1	74,0	60,2	57,9	57,5	57,5	29%
6. Яйца. бр.	263	166	141	127	136	133	128	49%
7. Захар, захарни и сладк. изделия, кг	-35,7	16,7	14,5	13,6	15,9	15,8	15,8	44%
8. Зеленчуци изел. консерви, кг	115,0	98,2	85,8	57,4	59,9	64,8	63,3	55%
9. Плодове и плодови консерви, кг	110,0	74,2	68,6	34,6	36,2	37,8	38,8	35%

Числените стойности едва ли се нуждаят от коментари: потреблението на глава от населението в натура е далече под равнището на 1989г., доходът расте, но потреблението в натура изостава. Следователно бедността се увеличава.

17% от хората у нас твърдят, че не си дояждат. По проучване на *Gallup International* на въпроса: Случвало ли ви се е на Вас и/или на Вашето семейство да нямате достатъчно храна през последните 12 месеца? Често + Понякога е нямало храна през последните 12 месеца в:

Русия 23%	Босна и Херцеговина 11%
Македония –	Камерун 55%
Украйна 21%	Пакистан 53%
Турция –	Нигерия 48%
България 17%	Перу 42%
Боливия 35%	Мексико 23%
Молдова 15%	Гватемала 35%
Румъния 14%	Гана 32%
Сърбия 12%	

¹⁰ По данни от Статистически справочник. С., НСИ, 2004, с. 81; 2006, с. 86 и 2007, с. 88, 2008, с. 86. Източник: Gallup International, поместено във в-к „Класа“, 06 октомври 2008.

Увеличената бедност влошава жизнения стандарт и индекса на човешкото развитие. Смъртността се увеличава, образованието снижава своето качество, духовната пустота деградира личността и нацията. Престъпността, наркоманията, проституцията, корупцията, взимат невиджани размери, настъпва отчаяние на хората, социална апатия и размишления за смисъла на човешкия живот, ако това може да се нарече живот.

Частната собственост е също индикатор на отчуждението ускорява, задълбочава и го разширява. Станала всеобща определеност на икономическата система, тя е доминираща в обществената структура, свещена и неприкосновена.

Как частната собственост влияе върху отчуждението?

Много просто: посредством отношенията, които установяват и възпроизвеждат новия тип общество – дивия мафиотски капитализъм, безжалостната експлоатация, превръщането на работната сила в стока, засилване стратификацията на социалните слоеве на населението, увеличаването на безработицата, отчуждаване обмена на дейност от работника.

Новият обществен строй в България (капитализмът) е рожба на частната собственост и отчуждението на труда. Трудът по израза на Маркс встъпва като външно „предметно съществуване за работника“, като чужда нему сила. Икономическата база на капитализма: частна собственост, мафиотски и спекулативен капитал, класова експлоатация се превръщат в обективен принцип на функциониране на икономиката. Да се е чуло някъде да се говори за класи и експлоатация в публичното пространство? Много рядко. Политическата класа и управляващият елит не го включват в своите програми. Говори се за справедливост, солидарност и пр., но как ще се включат в механизмите на обществения живот, отговор не се дава.

Българските работници са с най-нисък жизнен стандарт: ниско възнаграждение, влошено качество на живот, снижен индекс на човешкото развитие, превръщане отношенията работодатели – работници във враждебни. Това дехуманизира отношенията, хората се отчуждават един от друг.

У нас всичко се приватизира. Процесът се пренася и върху социалната сфера – здравеопазване, култура и пр. Създадох се много частни училища в името на печалбата – пречка за решаване на социалните въпроси на хората. Не свиване на държавния си сектор, а неговото оптимизиране, не грабителска приватизация, а ефикасен контрол на функциониране на частната собственост. Такъв би следвало да бъде стратегическия курс на реформата.

Сляпото преклонение пред частната собственост и нейното преувеличаване в общественно-икономическия живот, липсата на контрол, има за краен обективен резултат: държавата става сляпа играчка в ръцете на крупния капитал, не е в състояние да защити трудовете хора, с други думи не се превръща в арбитър за разрешаване на социалните конфликти.

Политиката трябва да бъде такава: да се създаде баланс между различните форми на собственост, да се оптимизира тяхната структура, в противен случай дадена структура и подсистема ще бъде доминираща в обществената система. Това крие опасност за нейната деструкция и деформация. Възможни са и други случаи, прекомерното засилване ролята на държавата в обществения живот може да избие в тоталитаризъм.

У нас ролята на държавата е отслабена, стихията на пазара взема връх. Ние сме хвърлени в бушуващо море, от което не знаем как да се спасим. Съдбата на давящите се е в самите техни ръце, „всеки да се спасява, както може“. Това изостря отношението между хората, прави ги конфликтни и отчуждени, пречи за формиране на гражданското общество, превръща го в непричастно към държавните институции. Държавата става сляпа и глуха към нуждите на своите граждани. А това ли заслужава народът?

Стихията и отчуждението се засилва и от необуздаността на стоково-паричните отношения. Процесът е двояк, едното поражда другото, последното – първото, преплитане и взаимна обусловеност на процесите.

Стоковата форма на производство в развития ѝ вид при капитализма създаде т.нар. „икономически човек“. На преден план излязоха други ценности: егоизъм, алчност, краен индивидуализъм, стремеж към лично облагодетелстване, без да се подбират средствата за това. Старите добродетели днес се смятат за грехове, а предишните в добродетели:

Човек обаче за цял живот не остава такъв, какъвто е (егоист по природа и пр.). В своето развитие той „снема“ своята едностранчивост и прераста в нещо друго. Социално-икономическите условия дават отпечатък върху новите ценности, които малко или повече без да премахнат отчуждението могат да го парират и поставят в разумни граници.

Свободният пазар трябва да бъде поставен под обществен надзор в служба на обществените цели и интереси. За такъв подход се застъпиха Кейнс, Голбрайт, Сорос, Дж. Стиглиц. Иначе социално-икономическото ни равенство ще се засили – „нищета сред изобилието“.

Финансовата криза днес се оприличава с тази на Великата депресия (1929–1939 г.). Финансовият сектор се откъсна от реалния. Фиктивният капитал се разрасна, придаде му се статут на самостоятелно и независимо съществуване, започна да се говори за финансова икономика, за първичност в икономическата система, т.е. не производството, а обръщението е първично звено в тази система. Това откри пътя на множество машинации и всякакви спекулации. Светът е обхванат от финансова криза, която се пренася и в реалния сектор: безработицата се увеличава, класовата диференциация и отчуждението за силата.

И така, в България се формират класи на богати и бедни. Социалната стратификация се задълбочава, експлоатацията взема широки размери. Нали-

чието на класи и класова диференциация е факт. Щом е така, едната класа заставя другата да работи за нея. Икономическите отношения се основават на принудата и отчуждението, присвоява и се отчуждава собственост. Отчужденият труд променя начина на съединяване на факторите на производство. Едни стават собственици на средствата за производство, други – наемни работници. Трудът се отчуждава от работника и се подчинява на капитала. Как стои този въпрос при новата икономика? Това е предмет на следващия пункт.

„Новата икономика“ и отчуждението

Този въпрос днес придобива особена важност. Той обаче не е достатъчно изяснен в нашата литература. Няма всеобхватно определение за „новата икономика“. И това е обяснимо: всяко определение е ограничено, особено за въпроси, неразработени в науката. И все пак ние не можем да се откажем от известно предварително определение, без да навлизам в детайли на въпроса ще приведа това, което е дадено от Осипов. „Под нова икономика или неоикономика повече от всичко се разбира този начин на реализация на икономиката, който е обусловен от широкото приложение на информатиката и компютрите, идващи да заменят не просто организацията, но и самата природа на икономическите процеси“¹¹.

По този въпрос съществува и друго мнение.

В. Инозенцев, за разлика от марксовата периодизация на човешката история, прилага и друг подход. В духа на хегеловата триада той формулира три обществено-икономически формации доикономическа, икономическа, постикономическа¹². В приведената формулировка, както се вижда, отсъства „комунистическата обществено-икономическа формация“, не се употребява и понятието „архаична формация“, тъй като при последната отсъстват икономически отношения или се проявяват в своята елементарна форма.

Икономическата обществена формация според автора след като достигне своя зрял стадий прераства в „постикономическа формация“. Критерият отделящ едната от другата е промяната в характера на труда, замяната му с творческа дейност, в следствие, на което по думите на Маркс, се формира такава икономическа система, която се намира на отвъдната страна на материалното производство, премахва се експлоатацията и отчуждението на труда.

Тази теза е твърде съмнителна. Икономиката е икономика, когато производството се основава на грубата физическа сила. Това значи, че бъде-

¹¹ **Осипов, М. Ю.** Экономическая теория на пороге XXI века – 5, неоикономика, Москва, Юрист, 2001, с. 3.

¹² **Инозенцев, Вл.** За пределоми экономического общества. Москва, Наука, 1998, с. 77, 83.

щото общество, което ще се утвърждава като общество на знания, не би трябвало да бъде икономическо, защото според цитирания автор, труда встъпва в своята творческа форма. С други думи, икономиката изчезва и прераства в постикономика, постикономическо общество.

Това твърдение напомня кризата на физическата наука в края на XIX и началото на XX век. Много светила на науката – Мах, Авенариус, А. Пуанкаре и др., заявиха, материята изчезва, физиката престава да съществува като наука.

Тогава се намери един мислител, който доказа, че материята не изчезва, а изчезват нашите представи за нея. Материята се проявява не само под формата на вещество, но и под формата на поле. Такъв подход би могъл да се приложи и към икономиката.

Икономиката не може да съществува в „чист вид“, в една единствена форма. Като едно цяло, тя се разчленява на различни части. Сложната съвкупност от икономически отношения не може да се изрази чрез една единствена форма – пазарната, извън нея има отношения, които не могат да се поберат в тази форма. И обратно, ако „невидимата, ръка“ на Адам Смит се приеме за всеобща определеност на системата в съвременния свят, то тя влиза в противоречие с реалността. Съществуват форми, които са извън кръга на пазарните принципи. Формата в случая не изразява съдържанието, намира се в противоречие с него.

Маркс широко използва чистите, идеални форми, той обаче ги употребява в пределите на абстракцията. За него те не са фикция, а отражение на реалните обективни процеси. Той изследва капиталистическото производство в чист вид, служи си с абстракцията като метод на научното познание, за да проникне по-дълбоко в същността на икономическите процеси. Резултатите от чистата форма трудно може да се приложат на практика, тъй като не са в състояние да обхванат многообразието на икономиката. Тя се оказва твърде пъстра, за да я опознаем, са нужни синтез от форми и методи.

В духа на този синтез трябва да се търсят допирни точки между отделните форми на производство, в които икономическите системи се проявяват. Икономическите отношения в обществото, например, могат да бъдат както административни, така и пазарни. На пръв поглед те са противоположни. Това обаче е видимата страна. В действителност, между тях съществува единство. Всяка пазарна власт е съпроводена с администриране и обратно, всяко администриране не може да се откъсне от пазарните принципи. Въпросът е да се намери оптимума, логическия мост, който ги обединява.

Няма чиста пазарна икономика, както и няма чиста административна система, както и извънпазарна. Проблемът е в пропорциите между тях. Конструкцията за чиста пазарна икономика се оказва неефективна, икономиката съдържа и непазарни елементи, а за приложението им се изисква административен подход. Съществува принципност в системата на икономическата

теория. Тя не е логическа конструкция, а отражение на реални икономически процеси. В такъв дух следва да се разглеждат и формите на производство.

Може би ще се възрази: пазарната структура е доминираща структура в икономическата система и като такава тя не може да не оказва влияние на другите елементи на системата, да ги подчини на себе си. Вероятно това разбиране има своето основание. То обаче се натъква на някои неща, които до голяма степен го обезсилват:

Всеки елемент на системата има своя автономност и инвариантност, стояща малко по-далеч или по-настрана от основния конституиращ елемент (ядрото) на системата, да е произведен от него, да не изразява в достатъчна степен основното, коренно качество на системата.

Производният елемент по пътя на обратната връзка може да въздейства върху ядрото на системата, на нейното основно, коренно качество, да го допълва, да изменя съдържанието му. Като генетическо начало в системата, в резултат на взаимодействието на елементите векторът на системата може да се промени.

Непазарните структури могат да модифицират и подкопаят икономическата система, нейното основополагащо начало. Наличието и присъствието им в системата опровергава тезата, че икономиката може да бъде от чист пазарен тип и че извън нея не съществуват никакви други отношения, освен пазарни.

Терминът „постикономическо общество“ съществува само в пределите на абстракцията. Така стои въпросът и с чистите форми на производство. Ние обаче живеем не в сферата на абстракциите, а в реалността. Дори условно да приемем този термин, то извън него съществуват и други форми на производство: публично частна собственост, държавна собственост, смесена собственост, корпоративна собственост, собственост на дребния и средния бизнес.

Нима те не са икономически форми?

Може би ще се възрази, че посочените форми, са потопени в общия етер на постикономическата форма (общество) и от тази гледна точка, те са подчинени на нея и изпитват нейното влияние.

Тази логика не е за подценяване, тя има своите основания, системата не е еднородна, състои се от множество елементи и части, които имат различна същност. Включени обаче в структурата на обществената система, те не винаги се подчиняват на нейното ядро – основното производствено отношение. Всеки елемент в тази структура има своя самостоятелност и автономност, свои правила и закони на поведение, които не могат да се сведат до твърдото ядро на системата, да се подчинят на системообразуващите отношения.

И така, терминът „постикономическо общество“ не е много удачен, той е твърде мъглав и неопределен по съдържание, затова по-правилно е да се говори за „нова икономика“, неоикономика, ново течение и ново битие в икономиката.

Другото твърдение на В. Инозенцев, че при „постикономическото общество“ отпада отчуждението и експлоатацията, не може да се приеме за правдоподобно. Ако в дългосрочен план това би могло да стане, в краткосрочен период едва ли е възможно. Нима в западното общество, които някои наименоват „постикономическо“ не съществува експлоатация и отчуждение, а какво да кажем за глобализацията, като прикрита форма на американизация, там не съществува експлоатация?

Терминът „постикономическо общество“ като стадий в периодизацията на човешката цивилизация губи смисъл. Употребата му влиза в противоречие с логиката на икономическата наука. Докато съществува производство (материално и нематериално), ще съществува и икономика. Икономиката не изчезва, а придобива друга форма на изражение и измерение. Отношенията, които възникват *първо*, са производствени, следователно икономически; *второ*, формата на организация на обществения живот в „постикономическата структура на обществото“ следва да се разглежда като икономическа организация, а не неикономическа система.

Икономическата сфера обхваща не само материалното производство, но и духовното производство, те са подсистеми на общественото производство. Днес се говори за икономика на знание, нима това не е икономика? Защо тогава следва да се говори за постикономическо общество?

Дори проблемът да се третира в духа на неокласицизма, залегнал в основата на „Икономиксът“, постикономическото общество следва да се разглежда като икономическа система. Това го изисква основният икономически проблем – ограниченост на ресурсите и неограниченост на потребностите. Този проблем се отнася не само за пазарната икономика, но и за натуралното стопанство, и за всяко друго общество, в т.ч. и за „постикономическото“.

Ако изходим от теорията за полезността ще видим, че тя е приложима не само към пазарната икономика, но и към другите форми на производство. Човек консумира един или друг предмет в зависимост от неговата полезност. Присвояването и потреблението, обменът на полезност е израз на икономически отношения.

Полезността, потребностите, богатата и другите икономически категории, които ги изразяват, могат да се представят като икономическа система. Това се отнася и за натуралното стопанство, следователно то по своята природа се проявява като икономическа система.

Хората в „постикономическото общество“ са въввлечени в определени икономически връзки, които по своята природа са производствени отно-

шения, а според марксистката доктрина, те са сърцевината на предмета на политическата икономия. А това е основание постикономическата форма да се третира като икономическа, а не като неикономическа система, както се смята.

В знаменитото есе на Дж. Робинсон се посочва: „...икономическата наука – това е наука, изучаваща човешкото поведение от гледна точка на съотношението между целите и ограничените средства, които могат да имат различна употреба.“¹³ Това е универсално свойство на средата, в която се извършва човешката дейност. Икономикът изучава начините на разпореждане на тези средства (ресурси) независимо от формата на тяхната организация¹⁴.

Тази цел е присъща не само на пазарното стопанство, но и на новата икономика, а това е още един аргумент, който опровергава несъстоятелността на ония, които смятат, че постикономическото общество не е икономическа система, а постикономическа. Икономическата дейност се проявява не само в своята стокова форма, но и като дейност, лишена от тази определеност. Пазарната икономика е частен случай от икономиката. Тя се появява много по-късно от нейното развитие, но това не значи, че дори да бъде изменена няма да съществува икономика.

Новата икономика се характеризира с черти, непознати на предишната: *първо*, технологически преврат в производство; *второ*, разклонена информационна мрежа в икономическото пространство; *трето*, нови форми на общуване; *четвърто*, широко навлизане на Интернет в комуникацията; *пето*, засилване творческия елемент в икономическата дейност; *шесто*, качествени промени във факторите на производство; *седмо*, самоотрицание и подкопаване (подриване) на капитала в рамките на самия капитал.

Това променя формите и обхвата на отчуждението, то може да се отслаби, а в някои случаи и засили. Но как?

1. Ако приемем, че органическият състав на капитала в наши дни се увеличава, а той действително се увеличава, би следвало по Маркс, бедността и безработицата да нарастват. Това обаче не става. Напротив, налице е обратен резултат: заетостта и доходите нарастват, не всякога, но по принцип – да. Едно нарастване ще намали бедността, ще ослаби и притъпи отчуждението, ще предпази хората от социална изолираност, ще засили социалните им контакти.

2. Промените в технологическия начин на производство водят до два противоположни резултата: първо, обобществяване на производство, и второ, разширяване обхвата на дребния бизнес. Броят на малките предприятия на-

---

¹³ Читаете ли вы „THESIS“ – theory and history Economic and Social institutions and Systematic, МЗ и МО, Ср. 7. 1495, с. 147.

¹⁴ Пак там.

расна твърде много, на едноличните търговци също. Дребният предприемач и едноличен търговец сам се разпорежда със своя труд и със средствата за производство. Трудът не е отчужден, продуктът – също, той не се превръща в сила стояща над неговия притежател, както е при капитала.

3. Широкото навлизане на Интернет в ежедневния живот на хората засили виртуалното общуване, но намали физическото. Самотата взема връх, отчуждението придобива широки размери, особено в големите градове.

4. Новата икономика ускори концентрацията и централизацията на капитала и на производството. Появиха се мощни икономически групировки, а също и теорията на човешките отношения. Това позволи на крупния капитал да разшири социалните си функции и на тази основа да създаде социални фондове. В Япония например, фирмата „Sony“ проявява загриженост за своя персонал: високи доходи, предоставя безплатни жилища, издръжка на деца в детски градини, грижа за семейството, безплатна издръжка на учащите се и тяхното настаняване на работа след завършване в поделенията на фирмата. Това променя отношенията на работниците на фирмата, прави ги съпричастни към нейната дейност, гледат със свое око на нея. Това се отразява върху отчуждението, става нещо с капитала: благополучието на всеки зависи от благополучието на фирмата; колективизмът нараства, индивидуалното аз, „икономическият човек“ с неговата корист, егоизъм, стремеж към лична изгода, отстъпва на общия интерес, индивидуалното производство прераства в социално.

Съгласно тази теория, добър менажер е оня, който не крещи на работниците, а ги обгръща с внимание и грижи. Това увеличава производството и облекчава труда на заетите.

5. Капиталът е най-мощната форма на отчуждение. Днес обаче нещата се изменят: класическият капитализъм прераства в некласически; отношенията наемен труд – капитал се променят с това и начините на извличане на принадена стойност.

6. Засилването на творческата дейност на труда не отстранява експлоатацията, а само я модифицира, прави я по-изтънена и рафинирана. Творческият труд е вплетен в отношенията на експлоатация, възнаграждението, което той получава е много по-ниско, отколкото е неговия принос в обществото, следователно налице е нееквивалентна размяна.

7. Творческият труд е действително нещо ново в икономическото развитие на обществото, но това не значи коренна промяна в същността на капитализма. Ядрото на системата е все още съхранено, макар защитния пояс около него да е отслабен. В тази връзка звучи малко несериозно ширещото се мнение, че днес същността на капитализма е претърпяла съществена коренна промяна. Най-дълбоката същност е запазена: частна собственост, конкуренция, максимизация на печалбата, настъпват промени в съдържанието на

капитализма, които в една или друга степен рефлектират върху същността без да променят неговото коренно основно качество. По този пункт бих добавил още:

– Творческият характер на труда не е всеобщ, не обхваща всички сфери на дейност и от тази гледна точка не е всеобщ¹⁵. Маса операции не са творчески, те стават такива най-вече за учениите, трудът на които е по призвание доброволен, а не принудителен. Независимо че ролята на знанието се увеличава, всички хора не могат да бъдат учени и творчески личности. Знанието е обслужващ и съпровождащ процес на материалното и духовно производство, но на този етап трудът все още не е станал истински напълно творчески.

– Компютъризацията още не превръща труда изцяло в творчески, не знае дали ще дойде това време. Много операции са монотонни, скучни, тягостни и нетворчески. Човек става от компютъра, изцеден като лимон: никаква творческа дейност, работата – проклятие, а не удоволствие, отчуждава се от труда, от операциите, които изпълнява. Учениите днес говорят за пристрастия към компютрите, „компютърни заболявания“. Тогава къде е творческият характер? Дали този труд ни предпазва от отчуждение?

– Критерият за наличието на отчуждение се определя не толкова от творческия характер на труда (макар че и това има значение), а от начина на съединяване на работната сила със средствата за производство и притежателите на собственост на факторите на производство.

8. Духовното производство е подчинено на капитала, капиталът е враждебен към него. Развива го едностранчиво в угода на своите интереси. Това, че икономиката на знанието се вкарва в производствената дейност не е плод на желанието на капиталиста, а обективен принцип на функциониране на съвременната икономика. В противен случай той няма да издържи на конкуренцията. Присвояването на резултатите от творческия труд от страна на капитала, е отчуждение на самия резултат от самия творец. Заплащането е много по-ниско, отколкото струва трудът. Същността на човека, като творческо същество се свежда до едно биологическо оцеляване. А няма такъв трябва да бъде смисъл на човешкия живот?

Знанията, образованието, изобщо духовната сфера като цяло са не само ресурс, но и средства за постигане на определени социално-икономически резултати, предметяване на духовна дейност, формиране на култура, ново качество на човека, на обществото, на живота. Ниското им равнище задушават

---

¹⁵ Някои смятат, че напред той ще бъде изключително творчески, разбиране, което се отстоява от **Бузгалин. А., Колганов. А.** Политическая экономия по советского марксизма; Вопросы экономики, 2005, № 9. Подобни разбирания не са рядкост сред обществената мисъл.

нацията и я погубва. Образованието днес придобива статус на фактор на производството. В условията на конкуренция побеждава онзи, които осигурява изпреварващо развитие на интелектуалния капитал.

Трудно е да се каже кой дял в структурата на продукта преобладава – дали този на веществото на природата, или на духовния компонент – знание, идеи, духовни блага и пр. Границата между материалната и духовната сфера в нашето съвремие е много подвижна и условна. Онова, което вчера е било материално, днес се превръща в духовно и обратно. Духовният компонент е вплетен, втъкан в материалното производство.

Предприемачеството, политическите отношения, правовият ред, създаването на институционална среда, неикономическите фактори (култура, морал, традиции) имат неоспорим принос в нейното развитие, те ще определят социалния прогрес на обществото. Това ще промени обхвата на производствената функция, тя ще изрази не само взаимозависимостта между обема на производство и триадата фактори, но и връзката с всички посочени погоре фактори. Тогава много трудно може да се каже дали излишъкът на доход, присвояван от капитала, е дело на самия капитал или е плод на всички фактори на производство.

Ако доходът на капитала (печалбата) е разлика между приходите и разходите, то тя се формира не само в резултат на тази разлика (приход – разход на капитал), но и като резултат на всички фактори – както явни, така и неявни. При капитализма стоките се произвеждат не като продукти на труда, а като продукти на капитала. Това създава измамната привидност, че печалбата, излишъкът на доход над останалите фактори на производството е плод на самия капитал.

„Триадата фактори...“ прикрива експлоатацията, незаплатения труд, принадената стойност и пр. Тя не говори за експлоатация, докато Смит и Рикардо говорят много преди това. Твърди се, че при пазарната икономика няма и не може да има експлоатация, доколкото съществува, тя е рядко явление, появява се при специфични условия.

Нещо повече, в тази насока се отива до крайност. Доводът е такъв: принадената стойност се извлича от живия труд; изчезне или се намали в условията на компютъризацията, третата вълна (А. Тофлър); изчезва или се намалява и самата тази стойност, следователно и печалбата като нейна част. Тогава остава едно – печалбата е плод изключително на капитала, трудовата теория изчезва, в днешно време тя повече не е валидна. Но ако се приеме такъв принцип на разсъждение, би следвало и работната заплата да изчезне.

Оттук и изводът: експлоатацията отмира, не са нужни стачки, не са нужни профсъюзи, налице е класова хармония, възражда се старата теория на Бастиа.

Експлоатацията¹⁶ се разглежда като пазарен феномен, произходът и трябва да се търси не в сферата на производство, а в сферата на размяната, в хода на която при нееквивалентен обмен трудът може да получи повече доход, отколкото е неговият принос в създаването на продукта. Но ако това разбиране строго се следва, излиза, че не капиталът експлоатира работника, а напротив, работникът експлоатира капитала.

Тази теория неточно обяснява трудовата стойност. Нещо повече, тя я извращава. Променливият капитал е пропорционален не на принадлежната стойност, а на стойността на работната сила. Поради повишената производителност (относителна принадлежна стойност), стойността на работната сила намалява, принадлежната стойност се увеличава. Що се отнася до сложния труд в автоматизираното производство, основано на компютъризацията, там разходите на жив и овеществен труд нарастват, прилага се по-квалифицирана работна сила, с по-висока стойност, т.е. по-голямо количество променлив капитал, в резултат на което нараства и самата принадлежна стойност.

Както се вижда, налице са два различни подхода по този въпрос: Маркс извежда експлоатацията от трудовата теория за стойността и по-специално от принадлежната стойност, а другият – от факторите на производство и полезността. Значи, в случая работникът изкарва своя хляб „с пот на челото“, докато това правило не важи за капиталиста – присвоява доход, без да се труди.

Може би ще се възрази, капиталът присвоява доход, защото се въздържа, но актът на въздържание не е акт на съзидание.

И така, какво да се прави?

1. Нужно е да се отхвърли неолибералният модел на социално-икономическо развитие. Западните рецепти трябва да се приемат критично, те не отразяват спецификата на нашето развитие, важат повече за развита пазарна икономика, дори и там не са действени.

2. Пазарът не бива да бъде цел, а средство за решаване глобалните цели на обществото. В плен сме на догмата, че той и само той може да повиши ефективността на икономиката.

Проблемът не е в прякото копиране на чужди образци, а в това че не са пригодни към спецификата на ефективното функциониране на икономиката. Това изисква нови модели, а не онези, които историята отхвърли.

3. Либералният модел засилва диференциацията в доходите. „Нищета сред изобилия“ – такъв е неговият императив. Хората не могат да посрещат текущите си нужди, обречени на мизерия, отчуждеността се засилва, отчуж-

---

¹⁶ Въпроса за експлоатацията само се маркира, за по-голяма подробност, виж Васил Проданов, „Перипетиите на идеята за експлоатация“ – Ново време, 2004, бр. 9.

дение от самата „родова същност“ и превръщането им в добитък. Това е повелята на либералния модел, неприемлив и пагубен за страната.

4. Нужна е социализация на производството и на икономиката като цяло, но как това може да стане, когато всичко се приватизира, държавата се лишава от своята икономическа база, превръща се в играчка, в оръдие и слуга на частния капитал, защитава по всякакъв начин неговите интереси, дори те да противоречат на националните.

5. У нас социалната държава е провъзгласена конституционно. Практиката обаче е друга. Икономиката се основава на методологически индивидуализъм и егоизъм, а това противоречи на същността на социалната пазарна икономика.

6. Не са определени приоритетните страни. Земеделието, туризма, инфраструктурата, колкото и да са важни, не могат да бъдат влекач на икономиката. Нужна е структурна и технологична модернизация на икономиката. Да се ориентираме към ония дейности, които съставляват скелета на т.н. „неоикономиката“, ново течение във всеобщото течение.

7. Не бива да се изпада на позицията: щом дадена теория е доминираща в търсенето на научното знание, каквато е неокласическата теория, значи тя е безпогрешна в научно отношение. Движението трябва да се основава на синтез от теории. Иначе има опасност преклонението пред дадена теория, преди марксистката, днес неолибералното, да ни откъсне от реалността, от своята обективна основа и да се превърне в мистика.

Икономическата система трябва да се насочи към разрешаване социалните проблеми на обществото. За жалост това не става.

Управниците, държавниците и народите, посочва Хегел, често биват съветвани да си вземат поука от опита на историята. Но опитът и историята ни учи, че народите и правителствата никога нищо не са научили от историята и не са действали съгласно поуките, които биха могли да бъдат извлечени от нея.